

LE PLAN GENERAL DU GRAND BAZAR

Supplément au livre
"Le Roman du Grand Bazar"
de Çelik Gülersoy.

Préparé par Ing. Arch.
A. Koyunlu en faisant
la révision des planches
de cadastre en 1978

MERCAN AĞA CAMİİ KÜLLİYESİ ve KAPALI ÇARŞI

THE MOSQUE OF MERCAN AGHA COMPLEX AND GRAND BAZAAR

Prof. Dr. Gönül Gürleşsever Cantay

İstanbul'un Fatih (Eminönü) İlçesi, Kapalı Çarşı'nın "Örücüler Kapısı" adıyla bilinen kapıdan başlayan yolun çarşıdan çıkışa göre sağında bir kapı ve çeşme ile pencereli hazire duvarıyla tanıdığımız Mercan Ağa Camii'nin 2015-2016 Onarım çalışmaları sürecinde tespit edilen buluntuların değerlendirilmesi için ihtiyaç duyulan Sanat Tarihi Raporu'nu hazırlamak üzere davet edildiğimde, yetersiz bulduğum, Rölöve-Restitüsyon-Restorasyon Projeleri ve Mimarî Rapor ekleri nedeniyle, konu ile ilgili kaynakları dikkatle incelediğimde, Mercan Ağa Camii'nin banîsinin kim olduğu? sorusuyla karşılaşmış olmam, Mercan Ağa Camii bağlı yapılarının hangi işlevlerle bu ticaret merkezi bitişliğinde, en erken ne zaman inşa edilmiş olabileceği? gibi soruları da cevaplamak gereği ortaya çıktı. Bu çalışma içeriğinde Bedestenler, Kapalı Çarşı, hanlar ve yolları belirleyen coğrafya üzerinde belgeler üzerinde okunabilen bilgiler dikkate alınarak mercan Ağa Camii ve Kapalı Çarşı arasındaki ilişki değerlendirildi.

Anahtar Kelimeler: Mercan Ağa Camisi, Kapalı Çarşı, Restorasyon projesi.

When I was invited for preparing an art historian paper which contains the findings of the restoration process between 2015 and 2016 of Mercan Agha Mosque, (situated on the right side of the Grand Bazaar exit called Örücüler Port), because of the insufficient measured drawings, restitution, restoration projects and related architectural papers, I studied very carefully on the sources of the subject and met the question of "Who was the constructor of the mosque?" made it appeared necessarily answering to these questions: When was the earliest time of construction of Mercan Agha Mosque which is situated close to the mercantile center, and also with which functions? This paper contains the relation between Mercan Agha Mosque and Grand Bazaar by considering the information of the documents which are about covered bazaars, Grand Bazaar, inns and roads.

Key Words: Mosque of Mercan Agha, Grand Bazaar, restoration projects.

İstanbul'un Fatih (Eminönü) İlçesi, Kapalıçarşı'nın "Örücüler Kapısı" adıyla bilinen kapıdan başlayan yolun çarşıdan çıkışa göre sağında bir kapı ve çeşme ile pencereli hazire duvarıyla tanıdığımız Mercan Ağa Camii'nin (Cantay 2002), 2015-2016 Onarım çalışmaları sürecinde tespit edilen buluntuların değerlendirilmesi için ihtiyaç duyulan Sanat Tarihi Raporu'nu hazırlamak üzere davet edildiğimde yetersiz bulduğum rölöve, restitüsyon, restorasyon projeleri ve mimari rapor ekleri nedeniyle, konu ile ilgili kaynakları araştırıp, incelemek gereği duydum. Yerinde yaptığım inceleme sırasında Mercan Ağa Camii'nin banisinin kim olduğu? sorusuyla karşılaşmış olmam, Mercan Ağa Camii bağlı yapılarının hangi işlevlerle bu ticaret merkezi bitişiğinde, en erken ne zaman inşa edilmiş olabileceği? gibi soruları da cevaplamak gereği ortaya çıktı.

Cami, hangi Mercan Ağa'nın adını taşıyordu? Bu isimlendirme neye göre kullanılmakta, eserin günümüze ulaştıran gelirleri ne idi? gibi soruları cevaplayabilmek için, belli başlı özgün kaynaklar kullanarak yapılan bir çalışmalar manzumesi olan esere müracaatla çalışma başladı (Ayverdi 1989: 453-55).

Mercan Ağa Camii Külliyesi'ne ait bir vakfiye kaydının Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunduğu, Atik Abdullah'ın oğlu Hacı Mercan'a (Hacı Mercan bin 'Abd'ullah'ül-atik) ait bu vakfiyenin 1464 yılı temmuz başlarında (Evâil-i zi'l-Hicce 868) İstanbul Kadısı Mustafa bin Yusuf'un tasdik etmiş olduğu, Tahrir Defteri'nde ise Vakfiye'nin H.878/M.1474 Zilhiccesinin başında tanzim edilmiş olduğu bildirilmekte ve aradaki süreçte de vakıf gelirlerinde değişiklik olduğu açıklanmaktaydı.¹

Hacı Mercan'ın 1464 tarihli Vakfiyesi'ndeki, Sırt Hamamı Mahallesi'nde inşa ettirdiği mescit için verilen bilgilere göre ise Mercan Ağa Camii'nin ilk inşa edildiğinden itibaren külliye olarak tasarlanmış yapılar manzumesi olduğu anlaşılıyor. Vakfiye'den; mescide bitişik olarak menzil ve dükkân; dört hücre ki, ikisi imam, ikisi müezzîn için,

Mescit Mahallesi'nde altı hücre, imam hücrelerine bitişik ev ki, mektep olarak yapıldığı ve gene Mescit Mahallesi'nde yeni iki menzil inşa edildiği ve birinin karşısında iki kış evi ile sofa ve ahırın bulunduğu, ayrıca bir eski bina (Ayverdi 1989: 454) ile bodrumun bulunduğu bildiriliyor.² Banî Hacı Mercan'ın İstanbul içinde başka mahallelerde ve Bedesten Mahallesi'nde de vakfa gelir sağlayan binalar inşa ettirdiği vakfiyeden öğreniliyor. Bedesten Mahallesi'nde beş hücre, bedesten yanında iki dükkân, ayrıca 36 dükkân ile sekiz hücreli han; Odun Kapısı Mahallesi'nde başçı dükkânı, İstanbul'da Mağazalar denilen yerde iki süfli (eski) dükkân ve üstünde ulvî (yüksek) ev; Emin Bey Mahallesi'nde ekmekçi fırını, avlulu vesair müstemilâttan ibaret eski ev; İstanbul dışında ise Edirne'de Hızır Ağa Mahallesi'nde ahır, dört ev, üç sofa, hamam, iki helâlî, kuyulu menzil, bahçe, Hacı Mercan Vakfı'nın

18 bin dirhem nakit gelirini sağladığı ve gelirin cami personeline ödendiği, vakfın tevliyetinin kendilerinden sonrakilere bırakıldığı bilgisi kadar vakfın 23 şahidi de öğreniliyor.

Vakıf Tahrir Defteri'nde yer alan bilgiler ise, vakfın tesis edildiği tarihten on yıl sonra olmasıyla başka bilgiler edinmemizi sağlıyor. Defterin 96. sayfasından vakfa katılan "Emin'ül-mülûkü ve's-Selâtin Mercan" ünvanı ile üç mahzen, üç dükkân ve üstünde üç hücrenin bulunduğu yapılar katılmış. Edirne vakıflarında değişiklik olmuş, nakit de 60 bin dirheme yükselmiştir. Bu durum ise vakfiye ile Vakıf Tahrir Defteri'ne yazım arasındaki on yıllık süreçte vakıftaki değişiklikler yeni bir vakfiyede derlenip toparlanarak yazılmış olduğunu düşündürüyor.³

Fatih döneminden beri İstanbul'da yaşanan deprem ve yangınlar dikkate alındığında, konuyla ilgili belgeler ışığında yapılan yayınlar kadar son yıllarda İstanbul'da dikkat ve ısrarla gerçekleştirilen onarımlarda elde edilen görsel bilgiler bu tarihi yapılara ne derece zarar verdiği aşağı yukarı anlaşılabilir bulunmaktadır. Örneklemek gerekirse; 1509

¹ Evkaf Kuyyudu Kadime No 741; Haremeyn 8 nolu Gönül Cantay, Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu, Ankara 2002, (Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları)defter, s.93-95.

² Menzil=Menzilhane; Yolcu, tüccar ve aileler için kalınacak binalar.

³ E.H.A.; age, a.y. 70 dükkân, 35 hücre, ev, fırın ve 60 000 dirheme yükselmiş olmasının ve dükkânlardan 40 nın, hücrelerden 27 adedinin Bedesten yakınında bulunmasını, mütevellî vazifelerinin aynı olup, üç yerine beş almasının ayrıca bir halî'nin vakfa yazılmış olmasının, düzenlenmiş bir vakfiyeden aktarılmış olabileceğine dikkat çekilmiştir.

Fotoğraf 1. Matrakçı Nasuh'un İstanbul minyatür resminden detay.

depreminin verdiği zararları bilmek mümkün olmadığı gibi sonraki depremlerin de zararlarını tayin etmek mümkün olmamakla beraber bazı yazılı bilgiler değerlendirilebilmektedir. H.1167/m.1754, 1766 ile 1894 depremleri gibi.⁴ 2 Ağustos 1826 yangınında Kapalıçarşı ve Bayezit yangından zarar görmüş, 1836'daki Bayezit'teki kâğıtçılar, tülbentçiler, mürekkepçi ve perdeciler yanmış. Bunlara 1867 ve 1911 yıllarındaki iki yangın ile 1943 ve 1954 yıllarında vuku bulan, Kapalıçarşıda özellikle yorgancılardan çıkan yangın Mercan Ağa Camii ve bağlı yapılarını ne kadar etkilemiş !..

Günümüzdeki Mercan Ağa Camii, ilk banî Hacı Mercan'ın inşa ettirdiği külliye yapılarından olmakla beraber özgün durumundan uzaklaşarak, farklı bir mimari üslûbun örneği olarak, varlığını sürdürmektedir. Cami ve bağlı yapılarında meydana getirilmiş yapısal değişiklikler dikkate alındığında zamanımıza kadar Mercan Ağa'nın adıyla tanınması yapısal değişiklikleriyle ihya nitelikli onarımları yapan sonraki banî veya aynı isimli banîlerin de tespitini gerekli kılmaktadır. Bunun için başlıca kaynaklar ve tespit edilen bilgiler ise; Sicill-i Osmanî'de Cami'nin anılan ismi ile iki darüssaade ağası Mercan Ağa

tespit etmek mümkün oluyor. İlki «Dârüssaâdeti'ş Şerife Ağalığı» başlığı altında (Mehmet Süreyya C.6, III. bab) H.1125/m.1713'de Anber Mehmed Ağa'dan sonra Mercan Ağa H.1129/M.1717 yılına kadar; ikincisi Halil Paşalı Bilâl Ağa'nın H.1213/M.1798-9 yılında vefatından sonra Küçük Mercan Ağa H.1222/M.1807 yılına kadar darüssaade ağası oluyor (Mehmet Süreyya C.III, 872). Hadikat ül Cevami'de "Mercan Ağa Cami-i der kurb-ı Eski Saray" başlığı altında verilen bilgiler "Banîsi Ağa mezbur anda medfundur. Darül saade ağası olmamıştır. Mu'hera cami-i mezbur muhterik olmağla nazır-ı darülsaade Nezir Ağa müceddet bina eyledikde Altuncuzade Hafız Mehmed nam şair onyedi türlü tarih çıkar işbu beyti inşa eylemiştir.

Dâr-ı Hâk valâ bina bu cami ehl-i el selâd

Meken-i erbâb tekva' melcei ehli salâ...
Mahallesi vardır. 1114/1702 (Ayvansarayî I: 200)

Böylece Mercan Ağa Camii'nin Eski Saray'ın yakınında olduğunu ve bir yangın sonucu yandığını, yangından sonra darüssaade nazır-ı olan Nezir Ağa tarafından yeni bina olarak inşa edildiğini ve Altuncuzade Hafız Mehmed tara-

⁴ İsmail Hami Danişmend; İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. İstanbul 1972, s.34 (Türkiye Yayınevi) «H.1167/M.1754, 2-3 Eylül=14/15 Zilkade, Pazartesi/ Salı gecesi; İstanbul Zلزzelesi; Takriben saat 9'da 2 dakika süren şiddetli sarsıntı bazı binaları yıkmış, surlarda hasarlar olmuş, Yedikule'nin biri yıkılmış, bilhassa Ayasofya, Fatih ve Bayezid camilerinin kubbelerinde hasar olduğu için derhal tamirleri emredilmiş. Debrem 14 gün sürmüş.

Fotoğraf 2. Sultan II. Bayezit Suyolu Haritasında
Mercan Ağa Camii, Bedesten ve Kapalıçarşı.

findan tarihinin ebcedle onyedide defa okunduğu bir beyitle yazıldığı öğreniliyor. Cami haziresinde kabri olan banisinin darüssade ağası olmadığı, baninin darüssade nazırı Nezir Ağa olduğu bilgisi veriliyor.

Yukarıda adı tespit edilen iki darüssade ağası Mercan Ağalardan birinin yangından sonra yeniden inşa edilen caminin banisi olmadığı Hadikâdaki bilgiden de anlaşılıyor. Diğer taraftan Hadikâdaki «darüssade ağası olmamıştır...» cümlesi yeniden inşa edilen darüssade ağası olmadığını da açıklıyor. 1464 tarihli vakfiyede yer alan bilgilerden binaların ilk baninin adıyla günümüze kadar yaşatıldığını öğrenilmesinin yanında “mescid” adıyla 15. yüzyılın İstanbul’unda Kapalıçarşı gibi ticaretin mevcut olduğu alanda inşa edilen külliye’nin önemi de açıklık kazanıyor. Öyle ki, yanan mescid darüssade nazırı memur tarafından yeniden inşa ettiriliyor. Ancak ilk banî Hacı Mercan bin ‘Abd’ul-lah’ül-atik’in adını koruyor.

Günümüze, “Mercan Ağa Camii” tabela bilgisiyle ulaşılan yapı ve çevresinin incelenmesi kadar mevcut görsel kaynaklar üzerinde de yapılacak incelemelerin kazandırdığı bilgilere gelince;

İstanbul’u minyatür tekniği ile ilk görüntüleyen Matrakçı Nasuh’un Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn (H.944/M.1537-8)⁵ eserinde Mercan Ağa Camii yerine te-

⁵ Diğer adı Mecmua-i Menâzil. İstanbul Üniversite Kütüphanesi, T.5964, vr.8b-9a.

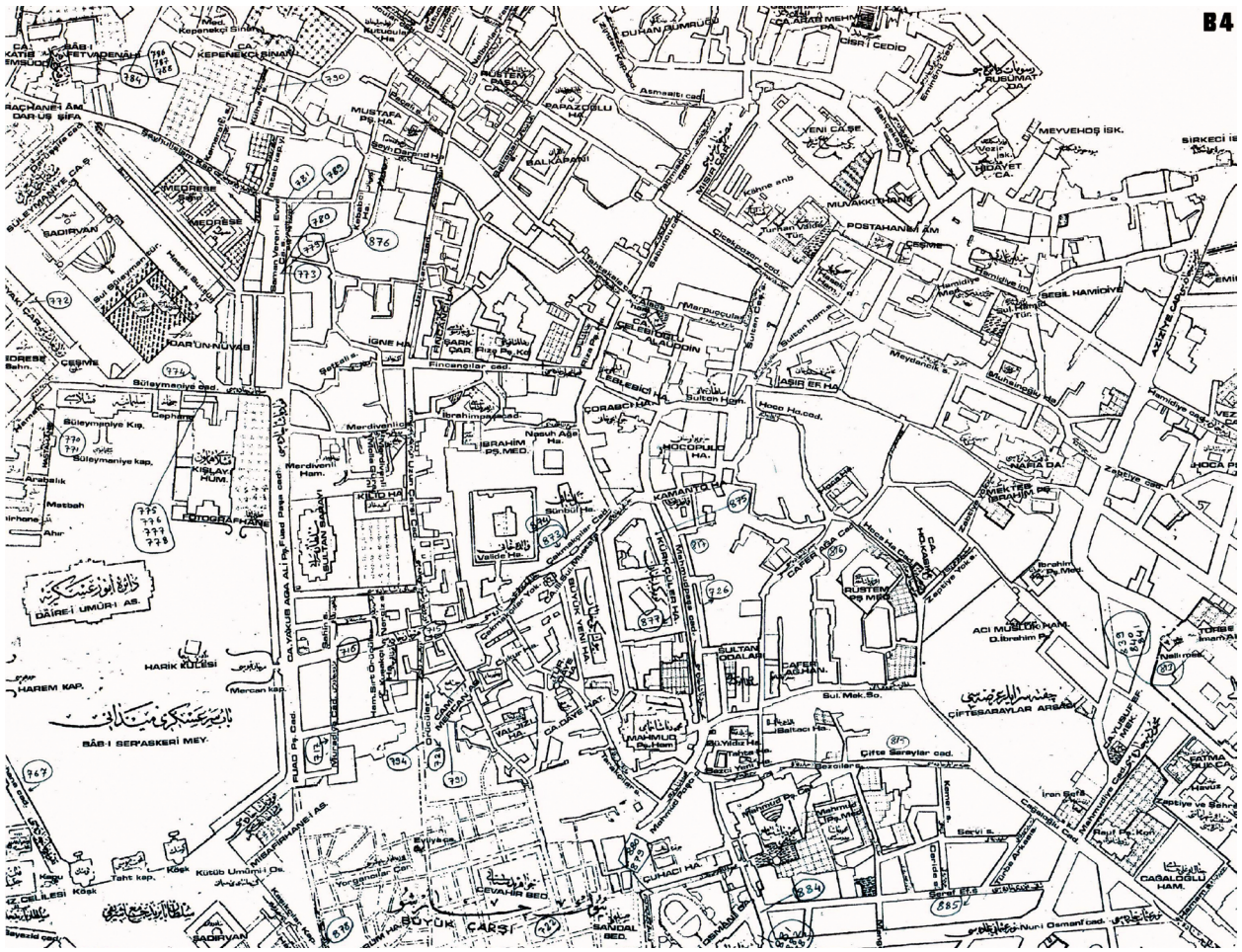
⁶ Bu haritada Bitpazarı Kapalıçarşı’nın Bayezit’e açılan iki kapısı önündeki açık alan olarak gösteriliyor, bundan Bitpazarı’nın çarşının kapısından girildikten sonra çarşı mekânı içinde olmadığı, bu kapının açık alana açılan ve burada da bitpazarı adıyla eski malların satıldığı yere açıldığından bu isimle anıldığı anlaşılıyor.

kabül eden bir küçük mescid ile sağında yüksek bir yapı tasvir edilmiş olarak yer alıyor. Bayezit Camii Külliyesi’nin hemen üstünde ortada bedesten, etrafında ise ters Z çizer şekilde dükkân sıralarının çarşığı tasvir ettiği görülüyor. Mescidin, çarşının çıkışı önünde tasvir edilmiş olması günümüzdeki bulunduğu yeri işaret etmesi yönünden bir tespite de işaret sayılabilir (Fotoğraf 1).

İstanbul Suyolu Haritası’nda Bayezit Camii Külliyesi bitiminde 147 no ile takip edilen yol parmaklık kapılarla belirtilmiş olup, Bitpazarı’na açılıyor. Burada 184 no ile Çarşı’nın paralel iki giriş yolu Dua Meydanı’na (186 no) ulaşıyor. Dua Meydanı’ndan yollar ayrılarak, 221 noda Örücüler Caddesi, Örücüler Kapısı ile son bularak 222 noda Örücüler Camii’ni yolun çıkışına göre sağında beşgen bir alanda, kubbeli, minareli olarak resmedilmiş buluyoruz. Çarşı’nın Örücüler Caddesi üzerindeki yapılaşma ise kapıya doğru solda Bodrum Hamı (no 185) ile yorgancılar (no 184), tacir dükkânları (no182), tombakçı dükkânları (no 220) olarak ifade edilmekte, yolun sağ tarafına örücü dükkânları (no221), Örücü Camii (no222), tombakçı dükkânları (no 223) ve Örücüler Hamamı (no 224) yazılmış ve resmedilmiş bulunuyor. Suyolu Haritası’nda caminin, Örücüler Camii olarak belirtilmiş olması kadar yola açılan doğu ve batı avlu kapıları da gösterilmiştir. Caminin doğu kapısının açıldığı sokak günümüzde Tiğçılar Sokağı olarak bilinmekte ise 19. yüzyıl başlarındaki bu harita da sokağın adı yazılmamış, sokaktaki dükkânlar ise «kahve ve pastırmacı dükkânları» olarak gösterilmiş, sokağın doğu kenarında iki han ve dükkân sırası yukarı doğru devamında Yıldız Han belirtilmiştir. Bu haritada vakfiyede yazılan han yeri ise belirtilmemiştir (Fotoğraf 2).

1870’lere tarihlenen haritada ise cami ve hamam basit çizgilerle işlenmiştir. Bu haritada han ve caminin diğer yapıları çizim ve yazı olarak işlenmemiştir. Ancak hamam için hamam, sırt, örücüler adı yazılmıştır. Bu ifadedeki sırt hamamı ve örücüler hamamı olarak hamam yapısının belirtilmiş olması haritanın yapıldığı tarihlerde hamamın her iki isimle de anıldığının işareti olmakla beraber Fatih devrindeki vakfiyesinde caminin eğimli bir topografyada inşa edildiğini ve sırt hamamının varlığının bildirilmiş olması da Mercan Ağa Camii Külliye yapılarının nasıl eğimli bir arazide inşa edildiğini de bildirmektedir. Günümüzde de Bitpazarı Kapısı’ndan çarşıya girildiğinde takip edilen yollarda da bu eğimi okumak mümkün olmaktadır (Fotoğraf 3).

1870’lere tarihlenen haritada Örücüler Sokağı’na açılan doğu avlu kapısıyla Mercan Ağa Camii basit çizgilerle yer almış, karşısında Mercan Ağa Hamamı, Tiğçılar Sokak’tan da han yeri girişi belirtilmiş ise de detaylı gösterilmemiştir. Caminin ilk bu haritada «Mercan Ağa» olarak adlandırılması önemli olmaktadır (Fotoğraf 4a-b).

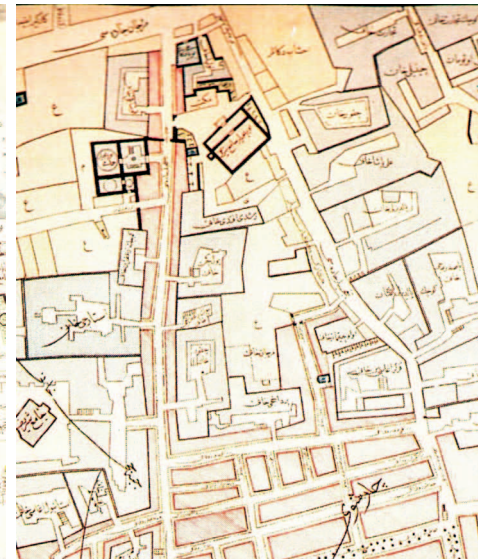
Fotoğraf 3. İstanbul'un 1870'lere tarihlenen haritasında Mercan Ağa Külliyesi ve Örücüler.

Kapalı Çarşı bölgesinin detaylı olarak işlendiği H.1303/M.1886 tarihli haritada ise Mercan Ağa Camii külliye yapıları organik bir bütünlük içinde işlendiği görülmektedir. Bu yıllarda çevre önemlidir. Bazı değişiklikler ve onarımlar yapılmaktadır (Cantay 1993:75-78, Cantay 2000: 86-93, Cantay 2004: 1-14). Bu haritada Mercan Ağa Camii "Örücüler Camii Binası" olarak yazılmış, Tıgçılar Sokağı'nda dükkânlar işlenmiş, dükkân sırası arasında doğu kapısı, cami avlusunda da iki hazire, abdest muslukları ile batı ka-

pısı ve bitişiğinde mektep yapıları işlenerek yazılmıştır. Batı kapısının açıldığı çarşının örücüler kapısı olarak tanınan sokak da Örücüler Sokağı olarak gösterilmiştir. Gene bu sokağa açılan küçük ancak muntazam planlanmış bir çifte hamam olarak Örücüler Hamamı işlenmiştir. Örücüler Sokağı'na açılan erkekler kısmı, yan dar sokağa açılan kapısı kadınlar kısmı olarak, zamanının hamam inşa kuralına sadık olarak inşa edildiği de anlaşılmaktadır. Bu haritada cami ve hamam yapısının «Örücüler» tanımıyla yazılmış

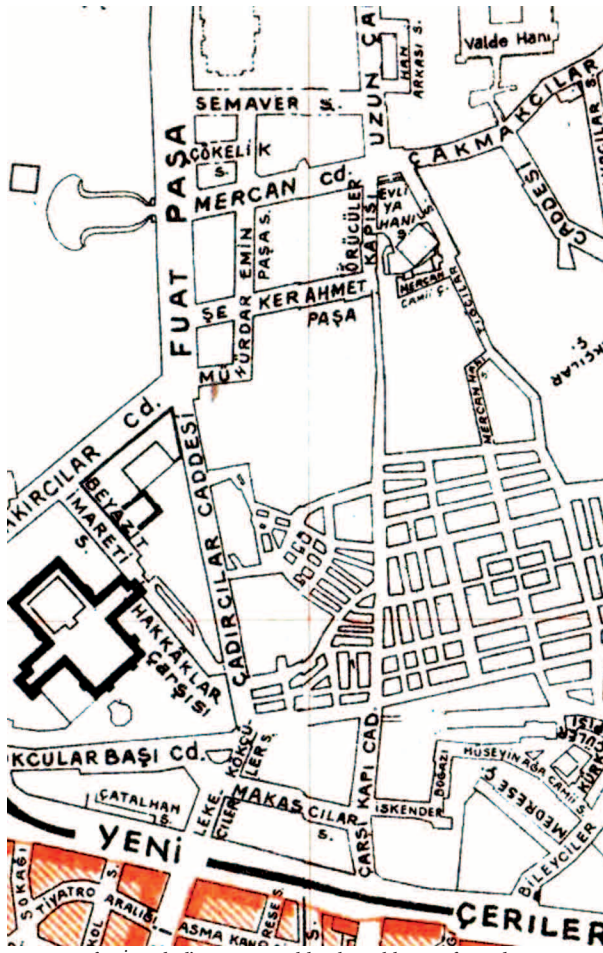

Fotoğraf 4a. 1303/1886 tarihli haritada Kapalıçarşı, bedestenler ve Mercan Ağa Külliyesi.

Fotoğraf 4b. 1303/1886 tarihli haritada Mercan Ağa Külliye yapıları (cami, mektep, hamam, han).

Fotoğraf 6. İstanbul'un 1934 tarihli şehir rehberi paftasında Mercan Ağa Külliyesi ve Kapalıçarşı.

olması ise 19. yüzyılın son çeyreğinde aynı isim altında yapıların tanımlandığını göstermektedir. Günümüzde bu hamam modern tefrişiyle turistik olarak çalıştırılmaktadır. Bu haritada dikkat çeken bir özellik ise çarşının Örücüler Kapısı'nın şimdiki yerinden daha ilerde, caminin batı kapısı bitişiğindeki çeşmenin yanında yer almış olarak gösterilmiş olmasıdır. Ve ilk defa bu haritada Mercan Ağa Camii'nin Tiğcılar Sokağı'na açılan özel bir kapı bağlantılı yolla Mercan Hanı'nın yeri gösterilmiştir (Fotoğraf 4a-b).

İstanbul'da İlan-ı Meşrutiyet'ten sonra tevarih-i muhtelifide vuku bulan harik mahallerine dair tanzim edilmiş umumî harita ve cetveldir, başlığıyla ölçeği (mikyası) 1/25 000 metro olan ve 29 Şubat 1336 /1918⁷ tarihli belgede; solda iki cedvel halinde mahaller, sağda ise Boğaz'da Sarıyer'den başlayarak İstanbul'un üç yakasını (Beyoğlu, Tarihi yarımada, Adalar, Üsküdar, Kadıköy) gösteren yangın mahalleri haritası yer almaktadır. Haritada yangınların yaptığı tahribatlar işaretlenmiş, belirtilen numaralarla, solda üstteki listede, İnşaata müsaade edilmekte olan harik mahalleri yazılmıştır. Birinci listenin 4. sırasında Mercan,

harik adedi 164, 10 Temmuz 327/1919 yangın tarihi verilmiştir. Alttaki listede, henüz inşaatına müsaade edilmemiş olan harik mahalleri başlığıyla yangın sonrası yapılaşması- na izin verilmeyen yerler sıra ile yazılmıştır⁸ (Fotoğraf 5).

Bu belgeden anlaşıldığı üzere Mercan Camii çevresinde 164 adet bina yanmış, bu durum İstanbul'un Kapalı Çarşısı'nın bitişiğinden başlayan Mercan semtinin hemen tamamının yanmış olduğunu açıklamaktadır. Cami de bu listedeki tamirin içinde olmalıdır. Böylece belge bize çeşitli tarihlerde vuku bulan yangınlar sonucu bir genel tamirin gerçekleştirildiğini ve Mercan Ağa Camii'nin çevre yapılarıyla birlikte büyük bir onarım geçirmiş olduğunu da belirliyor.

Bayezit, Kapalıçarşı, Mercan üçgeninde vuku bulan yangınlar dikkate alındığında, şimdilik en erken tespit 1826 yılının 2 Ağustos'undaki yangında Kapalıçarşı ve Bayezit yangından zarar gördüğü, gene 1836 Bayezit yangınında Kâğıtçılar, Tülbentçiler, Mürekkepci, Perdecileri tahrip eden yangının devamında 1867, 1911 yıllarındaki iki büyük Mercan yangınları ve sonrasında 1943 ve 1954 Kapalı Çarşı yorgancılar, yeşil tulumbadan başlayan yangınların Mercan mahallinin olduğu yere kadar cami ve çevre yapılarını da olumsuz etkilediğini açıklamaktadır.

Kapalı Çarşı ve çevresinin 1934 tarihli İstanbul Şehir Rehberi'nde Eminönü Kazası, Bayezit Nahiyesi Mahalleleri Paftasında (Pafta No:1/4 ve Kumkapı Nahiyesi Mahalleleri Paftası (Pafta No:1/3) Kapalıçarşı bütünlüğünde işlenmiş Mercan Camii Külliyesi'nin doğu kapısının açıldığı Tiğcılar Sokağı'na Mercan Camii çıkmazı ile Mercan Hanı Çıkmazı'nın açık bir şekilde yazıldığı görülmektedir (Fotoğraf 6).

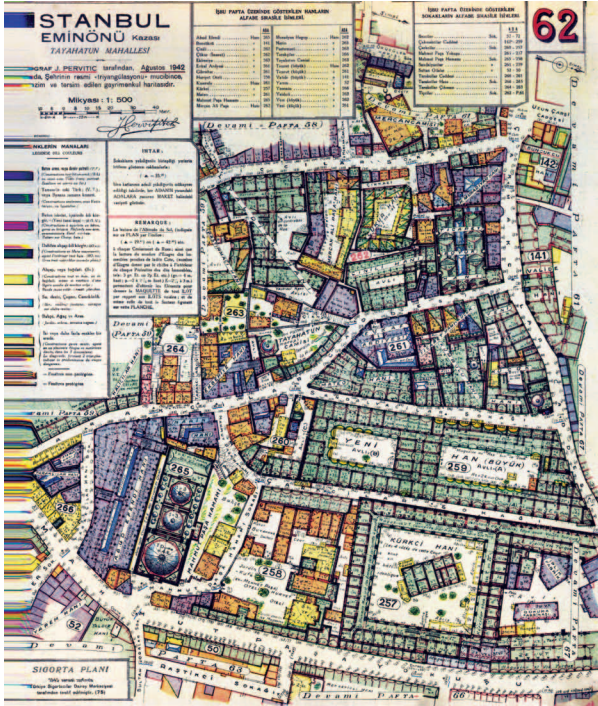
Topograf J.Pervitiç tarafından İstanbul Sigorta Haritaları'nın 1941 tarihli 61 ve 62. paftalarında Eminönü Kazası Mercan Ağa Mahallesi ile ilgili görüntülerde ise Mercan Ağa Camii Külliyesi ile daha yakın tarihe ait bilgiler tespit edebiliyoruz. Çarşı kapısının açıldığı sokak, "Örücüler Kapısı Sokak" olarak adlandırılmış ve daha önceki adından farklı olmuştur. Cami ve hamam "Mercan" adıyla işlenmiş, ayrıca yapılar pafta lejantında belirtilen renklerle tanıtılmıştır. Böylece hamamın çifte hamam plan kuruluşu, girişleri ve kârgir yapısını, üst örtü sistemini öğrenmek mümkün olmaktadır. Örücüler Kapısı Sokağı'na açılan bir sıra dükkan arasında erkekler bölümü girişinin soyunma- lık mekânına, oradan da ılıkılık, sıcaklık-halvet meklarına ve külhana bağlandığı görülüyor. Kadınlar bölümü ise yandaki dar sokağa açılıyor. Örücüler Kapısı Sokağı'nın doğu kenarını takip eden cephede sıra dükkânlar bitiminde boğma demir şebekeli pencereler ve bir çini kitabeli duvar

⁷ Belgedeki bu listede inşaata müsaade edilmekte olan harik mahalleri Çırcır, Yedikule, Moda, Mercan, Aksaray, Balat, Bayezid, ...Paşa, Üsküdar, Tatavla, Tatavla (Feriköy), Humbaracı (Anadolu) Karabaş, Uzunçarşı, ...Kasımpaşa, Yerebatan, ..., Eminnureddin, Sultan Çeşmesi, Etyemez, Samatya, Tarabya, Akbiyık, Kasımpaşa (Cezirekapı), Büyüka (İskele yanı) Eyüp İskele yanı, Kazancılar, Soğanağa (Bayezid), sonra Unkapanı.

⁸ Belgedeki ikinci listede yer alan yerler ise; Yeniköy, Anadolu sahası, Cihangir defterdar, ..., Kulaksız (Kasımpaşa), Nişantaşı, Nişantaş, Kuruçeşme, Büyükdere, Sarıyer, yeniköy, Anadolu ....., Doğançılar (Üsküdar, ..., ..., ..., ..., ..., Fatih .....Altmermer, vefa, Karagümrük, Nişanca, Yenikapı, hendekyerde, Büyüka, Heybeliada, Kocamustafapaşa, Ayaspaşa (cami-i Şerifi ?) Halıcıoğlu.

Fotoğraf 7a. Pervitiç Sigorta Haritası 61 nolu paftada Mercan Ağa Külliye yapıları (hamam, cami, mektep ve çevresi).

Fotoğraf 7b. Pervitiç Sigorta Haritası 62 nolu paftada Mercan Ağa Külliye yapıları (Tiğcılar sokağı, Mercan Ağa çıkmazları, Han yapısı ve dükkânlar).

çeşmesi⁹ ile caminin doğu avlu kapısı yer almakta, dükkân sırası tekrar devam etmektedir. Bu paftalarda Mercan Ağa Camii enine dikdörtgen planı yaklaşık kare şeklinde belirlenmiş ve renk lejantıyla cami harimi kârgir-aşşap yapısıyla, son cemaat yeri ise aşşap olarak tersim edilmiştir. Bu harita bilgisinin, 2015 onarımı sırasında yapı dokusunun olumsuz etkilerden arındırılması sonucunda doğruluğu sap-

tanabilmıştır. Caminin doğu kapısı cephesi ise cami kible yönüne uygun planlandığı için parselin artık kısmı üçgen şekilli olup, parselde uygun dükkânlar ise tahtanî (zemin kat) olarak sıralanmıştır. Cami avlusunun parsel bütünlüğünde avlu kapısı arasındaki mevcut eğim (kot farkı) Tiğcılar Sokağı'nda caminin fevkânî olarak inşa edilmesine neden olmuş ve bu uygulama caminin ilk inşa durumuyla örtüşmüştür. Günümüzde cami yapısının temel taş dokusu kısmen doğu cephesinde görülebilmektedir. Avlunun doğu kapısı yanından başlayarak yer alan bina ise aşşap dokusuyla gösterilmiş, ayrıca planda dikdörtgen çift meyilli çatı ile örtülü mekânlar, ikinci bâni haziresi ile şadırvan mekânına açılan bir sundurmaya yer verilmiştir (Fotoğraf 7a-b).

Pervitiç Haritalarında (Pafta 61, 62) Tiğcılar Sokağı'na açılan Mercan Camii çıkmazının ise sonraki yapılaşmalar sürecinde oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Cami avlusunda çarşı dokusuna bitişik sıra abdest muslukları bitiminde kemerli bir kapı bu çıkmaz sokağa açılmaktadır. 1886 tarihli haritada ise, caminin kible tarafındaki avlu bütünlüğü yanında, dar bir girişle doğudaki ikinci bir kapıdan girilerek cami avlusuna ulaşıldığı ve musluklar bitimindeki kemerli kapı bulunduğu görülmektedir. Bu durumun 1886 sonrası, 1934 İstanbul Rehberi haritasındaki yalın çizgi ile belirlenmiş olduğundan, iki tarih arasında farklılaşmış olduğu anlaşılrsa da, elimizdeki bir yangınlar sonrası onarım belgesi ve belgede Mercan Camii mahallinin onarılabileceğinin bildirilmesi nedeniyle 1908-1920 yılları arasındaki yangın sonrasındaki onarımda değiştirilmiş olacağı varsayımını açıklıyor (Fotoğraf 4b, 5). Buna göre yapılmış olan değişiklikler, caminin kible tarafındaki avlunun

⁹ Çelik Gülersoy; Kapalı Çarşının Romanı. İstanbul 1979, s.11'de "1738" Kızlarbaşı Beşir Ağa, Mercan Kapısındaki çeşmesini yaptırdı." bilgisini vermekte ise de doğrudan kaynağına işaret edilmemiştir.

Fotoğraf 8a. Nuruosmaniye'den bedestenler, kapalıçarşı ve Bitpazarı-Örücüler kapısı çarşı yolu.

Fotoğraf 8b. Kapalı Çarşı bütünlüğünde iki ana çarşı yolu ile bağlantı yolları (Bitpazarı-Örücüler ve Bayezit-Nuruosmaniye çarşı yolları) (H.Aytek'in'den).

batı ve doğu tarafına inşa edilen birer yapı ile aradaki yüksek zeminli bir terasın kahve olarak düzenlenmiş olduğudur. 1941 tarihli Pervitiç haritasında bu durum «Mercan çıkmazı» olarak işlenmiştir. Gene Pervitiç, 62 Nolu paftada Emek Hanı bitiminde ikinci bir Mercan çıkmazı yer alır ki, bu açıklık yukarıda belirttiğimiz Mercan hanı avlusuna bağlanır.

Yukarıda belirttiğimiz bilgiler dikkate alındığında, Mercan Ağa Camii Külliyesinin yer aldığı coğrafi topografya nasıldı? sorusunun cevabını araştırmak gerekir. Külliyenin 15. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un ticaret merkezini oluşturan Kapalıçarşı ile ilişkisi neydi? Kapalıçarşı'nın yapılaşma süreçleri, günümüzdeki durumunu kazanması nasıl gerçekleşmişti? gibi bazı soruları da cevaplamak gerekmektedir.

Günümüze Kapalıçarşı bütünlüğü içinde ulaşılmış olan Cevahir Bedesteni (İç bedesten) ile Sandal Bedesteni (Bedestan-ı cedîd) yapılarının varlığı hakkında kaynaklardan edinilen bilgiler her iki bedesten yapısının da Fatih Sultan Mehmet tarafından inşa ettirildiğini bildiriyor. Esasen Osmanlı dönemi ticaret yapıları içinde bedestenlerin varlığı, İstanbul fethedilmeden önce olgunlaşmış, önemli örnekler vermiş bulunuyordu. Bu örneklerin başında Bursa'daki Yıldırım Bayezit Bedesteni (1400), Edirne'de Eski Cami Külliyesi Bedesteni (1403-1414) gibi. Bu yapıların işlevlerine uygun mekân tefrişleri de bilinmekteydi. Bu nedenle İstanbul'daki bu iki bedesten yapısının örtüşen ta-

rihlerde inşa edilmiş olması, bu yapıların ticaret yolları ve limanlar ile bağlantısı da dikkate alındığında, buldukları coğrafyanın önemini de açıklamaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi Hacı Mercan'ın 1464 tarihli Vakfiyesi'nde külliyesine gelir olarak İç Bedestene bitişik dükkânlar ile İç Bedesten'in kuzeydoğusunda büyük bir han yerinin varlığı bedesten etrafındaki yapılaşmayı da açıklamaktadır.

Bilindiği gibi, Bedesten yapıları o günlerin şartlarında bin bir güçlükte getirilen malların korunarak depolandığı yapılardır. Bu mallar daha çok üretime yönelik ham madde veya üretilmiş mallardır. Ticaret yoluyla getirilen bu malların birdenbire satışa sunulması, alım-satım hareketini olumsuz etkileyeceğinden, piyasanın ihtiyaç duyduğu kadarının elden çıkarılarak ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması çarşı dükkânları sayesinde olacaktır. Bazı yayınlarda verilen tasviri anlatımlar, bedesten içindeki depo odalar ve dolaplar olarak ifade edilen yerlerde muhafaza edilen malların, dükkân satıcılarına tanıtma amaçlı, mal tanıtım tezgâhları olarak ifade edilebilir¹⁰. Yoksa bedestenlerde depolanan mal/malların tüketiciye ilk elden ulaştırıldığı şeklinde açıklanamaz. Eğer böyle olsa idi, dükkân yapılarına ve çarşı denilen kendi içinde murakabenin de sağlandığı yapılaşmaya gerek duyulmazdı (Cezar 1985, Cantay 1974, Cantay 1990: 123-126 1 plan+3 resim) Böyle olduğunu Evliya Çelebi'nin Seyahatname bilgisinden de anlamak mümkün olmaktadır. 17.

Fotoğraf 9. Kapalıçarşı bütünlüğünde Bitpazarı-Örücüler kapısı arasında Dua Mekânı.

¹⁰ Toptancının satış için yaptığı mal tanıtımı gibi.

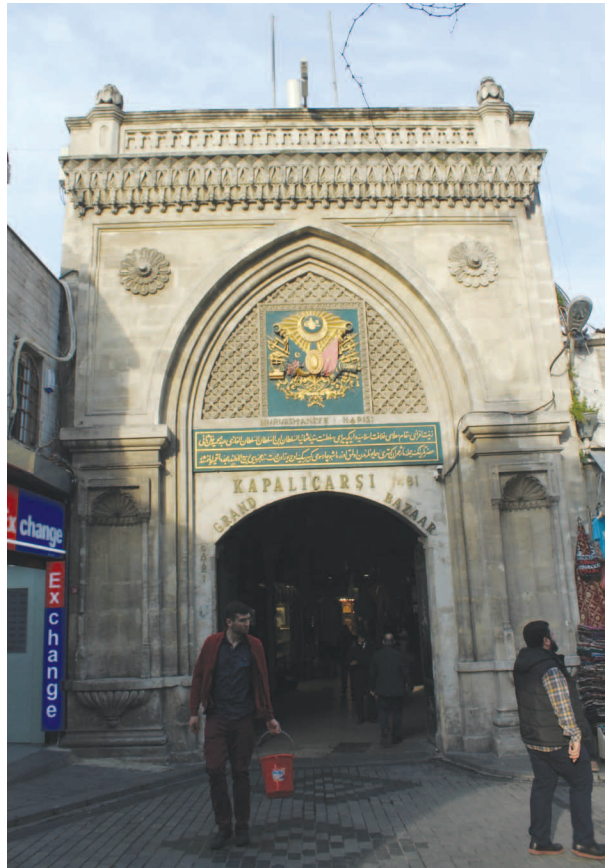

Fotoğraf 10. Kapalıçarşı Bayezid Kapısı.

Yüzyıldaki duruma açıklık getiren Evliya Çelebi Seyahatname'sinde Eski Bedesten'in İstanbul'un güzide yerinde, Âl-i Osman'ın büyük hazinesi olarak tanıtırken, yapının sağlamlığını da Kahkaha Kalesi'ne benzetmesi ve sefere gidenlerin hepsinin, vezirler ve ileri gelenlerin mallarının burada korunduğunu, bedestenin zemininde nice yüz demir kapılı mahzenleri olduğunu, yapının şeddetvarî (kare planlı) ve dışında dört tarafında dükkânların varlığını bildirir (Evliya Çelebi I: 500vd, Seyahatname II: 207).

Kapalı Çarşı yapılaşması dikkate alındığında; Eski Saray'ın çarşı tarafına açılan kapısı da "Mercan Kapısı" olarak işlendiği görülen bazı haritalarda, kapı karşısındaki yol «Mercan Caddesi» devamı «Çakmakçılar yokuşu» olarak işlenmiştir. Diğer taraftan Bayezit Camii Külliyesi'nin kiblesinde yer alan Sahafalar Çarşısı karşısında, Bitpazarı'na açılan kapısından girildiğinde yolun düzlüğünün bittiği yerde, yol ikiye ayrılmakta ve sol yolu takiple Dua Mekânı'na ulaşılmaktadır. Dört paye desteği ile genişlik kazandırılmış olan bu mekân üst örtü sisteminin kemer-tonoz bağlantılarından da anlaşılacağı gibi daha eğimli bir coğrafyanın varlığını açıklamakta; bundan sonra sola devam eden yolun yer yer coğrafi kırılmalara bağlı eğimler göstererek devamlılığı, çarşının örücüler kapısına ulaşarak zaman zaman değişik isimle anılan örücüler sokağı ile çakmakçılar yokuşu başına ulaştığı görülmektedir. Bu yolun coğrafyaya bağlı eğimini günümüzde fotoğraftan da takip etmek mümkün olmaktadır (Fotoğraf 8a-b).

Yolun Kapalıçarşı'nın ilk oluşumundan itibaren varlığından söz edilebilir. Şöyle ki, yolun iki tarafında zamanla yeni

Fotoğraf 11. Kapalıçarşı Nuruosmaniye Kapısı.

inşa edilmiş, yenilenmiş ya da boş arsalarla inşa edilmiş üretim hanları (icrayı faaliyet) bu yola açılmaktadır. Bunun gibi Tiğçılar Sokağı batı kenarı boyunca yer alan hanlarda da bu durumu ifade eden, çok katlı durumlarının cepheye yansıma-

M.1462/H.867 tarihli Mahmut Paşa Camii (kapı kitâbesi H.867/M.1463) bağlı yapılarıyla Çemberlitaş'tan Haliçe inen eğimli-engebeli coğrafyasında bulunduğu düzlüğü değerlendirmiş, ancak külliye'nin gelir kaynakları olan hamam ile Kürkçü Hanı derin vadi aşırı inşa edilebilmiştir. Bu derinlikli vadi Kapalıçarşı bünyesindeki iki bedesten yollarının buluşarak devam ettiği ve gene her iki yanlardan birçok eğimli sokakların katıldığı Mahmut Paşa Caddesi'dir. Mahmut Paşa Caddesi'nin Haliç iskeleleriyle bulunduğu alanları ise sonraki yüzyıllardaki yapılaşmalar doldurmuştur (Cantay 2016: Baskıda).

Mahmut Paşa Külliyesi ile Sandal Bedesten arasındaki arazide ise zaman içinde ticarî yapılar, hanlar inşa edildiği Nuruosmaniye Camii Külliyesi'nin (1760) inşaatı sırasında tutulan bir belge açıklık getiriyor. Nuruosmaniye Camii inşaatı sırasında arsa üzerinde bulunan bekâr hanı, esir hanı, İbrahim Paşa Kervansarayı gibi yapıların varlığını öğrenmekle kalmıyoruz, bunlardan bir kısmının yıkıldığını, istimlak edildiğini de öğreniyoruz (Öngül 1994: 127-146).

Belgelenmeden ifade edilen "Kapalıçarşı'nın ilk yapıldığında ahşap dükkânlardan oluştuğu ve Kanunî Sultan tarafından kârgir olarak yenilediği" gibi bilgiler ise, Osmanlı Türk Mimarisi içinde önemli olan ticaret yapılarının kuruluşu, yangın ve doğal afetlere karşı kıymetli malların korunması, kollanması ve en önemlisi de ticaretin özelliklerinin bilinmemesinden kaynaklandığı kadar Türk ticarî hayatındaki sağlam yapıyı bilmeyen, bazı batılı seyyahların verdiği sözde bilgilerden kaynaklanmış olduğu açıktır¹¹.

Coğrafi topografyayı dikkate alınarak yapılan tespitler kadar, Kapalıçarşı çevresinde inşa tarihleri kesin olarak bilinen külliye kuruluşları, Kapalıçarşı çevresinin daha Fatih Sultan Mehmet zamanında Fetih'ten sonra yapılaşmaya başladığını, ticarî hayatın önemli yapıları olan bedesten ve dükkân sıraları arasında bağlantı yollarının belirlenip iyileştirilmesi kadar gelen-giden tacirlerin ihtiyacına cevap verecek yapılaşmaların da gerçekleştirildiğini vakfiyelerinden öğrenmekteyiz.

¹¹ Lady Montagu; Türkiye Mektupları 1717-1718. (Tercüman 1001 Temel Eser 12)(Çev.Aysel Kurutluoğlu), s.127 de Lady Bristol'e yazdığı 10 Nisan 1718 tarihli mektubunda," Çarşıların binaları çok güzel. Burada hep direk dehlizler yapmışlar. İçlerinde son derece temiz her cins ticaretin kendine ait bir dehlizi var. Mallar Londra çarşısındaki gibi sergileniyor. Bedesten denen kuyumcular çarşısı her türlü mücevherle dolu. Gayet parlak işlemler var. Çarşıların pek çoğu gayet güzel karelerden müteşekkil». L.Montegu'nün bu tasviri ifadesinden Kapalıçarşı bünyesindeki hanları tanımladığı anlaşılıyor. Bk. not 20.

¹² Zamanla bu hanların bazılarında avlularında ve revaklarında farklı yapılaşmalar da yapılmış, özgün bina anlaşılabilir hale gelmiştir.

¹³ G.Cantay;not 20'de agm.ler. Ağa hanı 1:93; Paşa hanı (I) Küçükpazar 1:195;Paşa hanı (II), Kapalıçarşı 1:196; Ali Paşa hanı (III), Kapalıçarşı 1:196; Astarıcı hanı 1:358; Balkapanı hanı II:30; Baltacı hanı II:32;; Burmalı han II:339); Büyük Çorapçı hanı II:345; Büyük Yeni han II:349; Büyükçekmece Kervansarayı II:357; Cebeci hanı II:389; Çukur han II:538; Darüşşifalar III:2; Hanlar III:548; Hasan Paşa hanı III:566; İmameli hanı IV:161; Kalcılar hanı IV:394; Kaşıkçı han IV:488; Kızıl han V:13; Kızlarağası hanı V:16; Kilit hanı V:23; Kumrulu Han V:121; Kurşunlu Han V:126; Küçük yeni han V:154; Kürkçü hanı V:171; Leblebici hanı V:199; Rüstem Paşa Hanı (Küçük Çukur Han) VI:VI:373; Rüstem Paşa Hanı (Büyük Çukur Han) VI:374; Sabuncu hanı VI:382; Saksı hanı VI:421; Serpuş hanı VI:532; Silâhdar hanı VI:551; Simkeşhane VI:561; Sofcu hanı VII:23; Sorguçlu hanı VII:36; Şeker hanı VII:157; Valide hanı VII:362; Yağcı hanı VII:396; Yelkençiler hanı VII:463.Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,C.I-VIII,İstanbul 1993-1995,(Tarih vakfı Yurt Yayınları).

¹⁴ Kapalıçarşı içindeki Çukur Muhallebici esasen sağ ve soldan gelerek bu noktada birleştiği ve bu yolun coğrafik eğimine bağlı kalarak devam ederek, Mahmut Paşa kapısıyla Mahmut Paşa Yokuşu olarak, akar çeşmeler ve Kürkçü hanı arasından devam ettiği durumuyla günümüzde de kullanılmaktadır. Bu yolun aşağıdan, Haliç limanlarından Kapalıçarşı'ya ulaşan durumu dikkate alındığında, üç yolun birleşme noktasındaki, yarı kârgir yarı ahşap olarak yer alan, ortadaki bina yol ağzındaki durumuyla bir karakol binası olarak inşa edilmiş olmalıdır. Çukur Muhallebici dükkânı ise bu binayı arkamıza aldığımızda solda eğimli cephesiyle yer almaktaydı.

Bayezid Meydanı'nda (Eski Saray'ın dış avlusu) Sultan II. Bayezit'in inşa ettirdiği Cami Külliyesi (1501-1506) 1509 depreminde İstanbul'daki birçok yapılar gibi zarar görmüştü. Sultan II. Bayezit İstanbul'daki binaların pek çoğunda onarımlar yaptırmıştır. Onarılan bu yapılar içinde Kapalıçarşı da yer almaktadır.

Kanunî döneminde Kapalıçarşı'nın bazı nedenlerle onarımı söz konusu olacağı gibi değişen ve zenginleşen, nüfusu artan İstanbul'un bu ticaret merkezinin büyütülüp, ihtiyaca göre yeni yapılaşmaların katılacağı da gözden kaçırılmaz. Çarşının esas plan kuruluşu olan üstü kapalı yol düzeninde sıralanan dükkânlar arkasında kalan arsalarda zamanla topografyaya bağlı üretim ve bekâr hanları, inşa edilmiş, aradaki boş arsa alanları doldurulmuştur.¹² Bütün bu plan değişikliğine rağmen Kapalıçarşı'nın hava fotoğraflarında iki ana arter (çarşı yolu) ayrıcalıklı olarak okunabilmektedir¹³ (Fotoğraf 7,8).

Sultan II. Bayezit suyolu haritasında Kapalıçarşı bölgesindeki yolların birer demir parmaklıkları kapılarla ayrı ayrı kapatıldığı görülmekle beraber bu kapıların varlığı, 19. yüzyıl başındaki alış-veriş yollarının Kapalıçarşı dükkânlarının emniyeti için yapıldığını düşündürüyor (Fotoğraf 2).

Kapalıçarşı'nın mevcut planlardan okunan kapıları bir ucuyla Bayezid Meydanı'na bağlanan Bitpazarı'na açılan, diğer ucuyla Nuruosmaniye Camii'ne bakan iki anıtsal kapı olarak Kalpakçılar çarşı yolunu bağlarken, günümüz Kapalıçarşısının ana yolunu oluşturmaktadır. Diğer taraftan Bitpazarı kapısı ile başlayan ve en eski çarşı yolu olduğu topografyasından anlaşılan, Dua Meydanı'ndan geçerek, 1464 tarihli Hacı Mercan Külliyesi'ne ulaşan kapı Örucüler Kapısı, Mercan Yokuşu ve Çakmakçılar Yokuşuyla İstanbul'un Haliç kıyısındaki limanlara uzanıyor. Gene Kapalıçarşı bütünlüğünde iki ana yolun Çukur Muhallebici¹⁴ denilen noktada buluşup, Mahmut Paşa Külliyesi'nden inen yolla birleşerek Mahmut Paşa Yokuşu yolunu belirleyen kapı, mimarî kuruluşlarıyla da Kapalıçarşı'nın aslı kapıları olduğunu belirlemektedir. Kapalıçarşı'nın Kalpakçılar alış-veriş

ana yolunu Kürkçüler ve Çarşıkapı Divanyolu'na yapı adaları arasındaki tali yollarla bağlarken, bir taraftan da Divan yolu üzerine açılan Marmara'ya bakan yerleşmeleri Kapalıçarşı vasıtasıyla Haliç limanlarıyla buluşturmaktaydı. Onun içindir ki, İstanbul'un bu zor coğrafik alanında sadece ticarî hayat değil, önemli olarak mal üretimi için icrayı faaliyet yapılan hanlar ile buralarda çalışacak dışarıdan gelen işçilerin kaldığı bekâr hanları inşa edilmiştir.

Kapalıçarşı'nın günümüzde varlığı süren iki anıtsal kapısı ise Çadırcılar Caddesi'ne açılan Bitpazarı Kapısı yanındaki Bayezid Kapısı ile bu kapının Kalpakçılar çarşısı yoluyla Nuruosmaniye Külliye kapısına karşı olan Nuruosmaniye Kapısı'dır. Her iki kapı üzerinde bulunması gerekli yazılarla ilgili bilgiyi İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın (İnal 1955: 355) verdiği sayfeler arasında (s.357)

bulmak mümkün olmakta, «Kapalı Çarşının kapusu üstünde «El kaseb hayr Allah» hadisi celili ve Nuruosmani cihetindeki kapusu üstünde ta'mire dair ibare (bilahere bu vesair kitâbeler imha edilmiştir)» bilgisinden öğrenilmektedir. Bu bilgiye göre çarşının her iki kapısı üzerinde de Hattat Sami Efendi'nin celi yazısı ile kitâbeler bulunmaktaydı¹⁵ (Fotoğraf 10, 11).

Yukarıda belirtildiği gibi deprem ve yangınlar Kapalı Çarşı ve bağlı yapılarında büyük zararlara sebep olmuş ve sonrasında esaslı onarımlar gerekmiştir. Kapalıçarşı'nın âfetlerden gördüğü zararlar üzerine yapılan en son onarımı 1954 yangını sonrası olup, bu onarım çalışmaları için Ing. Arch. A(Ipaslan) Koyunlu tarafından 1978 yılında yapılan kadastro paftaları revizyonu işlenerek bir planı da yapılmıştır (İst. Haritaları 1990), (Fotoğraf 12).

Kaynakça

- Ayvansaraylı 2001: Ayvansaraylı Hafız Hüseyin Efendi, *Hadikat ül Cevami*, İstanbul, C.1.
- Ayverdi 1989: E.Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisinde Fatih Devri (855-886/1451-1481)*. C.3, İstanbul, s.453-455.
- Cantay 1974: Gönül Cantay, *Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi*, İ.Ü.E.F.Türk ve İslâm Sanatı Kürsüsü Doktora Tezi, İstanbul.
- Cantay 1990: G.Cantay, Edirne Semiz Ali Paşa Çarşısı, *Erdem*, S.V/13, Ankara, s.123-126 (1 plan+3 resim).
- Cantay 1993-1995: G. Cantay, Bodrum hamı, C.II:265; Çukur han C. II:538, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.II, İstanbul: Tarih vakfı Yurt Yayınları.
- Cantay 1993: G.Cantay, 16.Yüzyıl Külliyelerinin Şehirlerin Tarihi Topografyasını Belirlemesi, *Prof.Dr.Yılmaz Önge Armağanı*, Konya, s.75-78.
- Cantay 2000: G.Cantay, İstanbul'un Tarihi Topografyası, *Tarihi ve Kültürü ile Eyüp Sultan Sempozyumu III. (28-30 Mayıs 1999 İstanbul)*, İstanbul, s.86-93.
- Cantay 2002: Gönül Cantay, *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Cantay 2004: G.Cantay, İstanbul'un Tarihi Topografyası ve Haliç, *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyum Bildirileri 22-23 Mayıs 2003*, İstanbul, s.1-14.
- Cantay 2016: G. Cantay, *Fatih Külliyesi Camii 2007-2012 Onarımının Kitabı*, İstanbul 2016 (Baskıda).
- Cezar 1985: Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul.
- Danişmend 1972: İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, s.34 (Türkiye Yayınevi)
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C.1, İstanbul 1314, s.500 vd. *Seyahatname*, zuhuri Danişman tabı, C.2, s.207 vd.
- Gülersoy 1979: Çelik Gülersoy, *Kapalı Çarşının Romanı*, İstanbul, s.11.
- İnal 1955: İbnülemin Mahmut kemal, *Son Hattatlar*, İstanbul: Maarif Vekâleti Basımevi, s.355 vd.
- İstanbul Haritaları Orta Çağdan Günümüze, Haz. Cahit Kayra, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası 1990.
- Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, Çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser12, s.127.
- Mecmua-i Menâzil*, İstanbul Üniversite Kütüphanesi, T.5964, vr.8b-9a.
- Mehmed Süreyya 1996: *Sicill-i Osmanî*, C.6, III.Bab, 1230, İstanbul: Tarih vakfı Yurt Yayınları.
- Öngül 1994: Ali Öngül, Tarih-i Cami-i Nuruosmânî, *Vakıflar Dergisi*, XXIV, Ankara, s.127-146.
- Ünver 1968: A.Süheyl Ünver, Mahmud Paşa Vakıfları ve Ekleri, *Vakıflar dergisi IV*, Ankara, s.65-77

¹⁵ Hattat sami Efendi (1837-1912) hattat, tuğrakeştir. kalemtraşlık sanatına da merak sarmış ve tahsilini yapmıştır. Fatih Medrese'inde sülüs yazıyı Boşnak Osman Efendi'den, tâliki üstadı Ali Haydar Bey'den öğrenmiş Celi yazıda Râkım'a bağlı kalmış ve Râkım-ı sani olarak hat sanatında kabul görmüştür. Zamanının reisül hattatını sayılmış, tuğrakeş ve Divan-ı Hümayun görevinde çalışmış çok sayıda madalya sahibidir. İkinci Meşrutiyet'in kabulü ile 1909 da umumi tensikat nedeniyle emekli edilmiştir.